

УДК 378.1

Тетяна ПОТАПЧУК

докторка педагогічних наук, професорка,
професорка кафедри теорії та методики
дошкільної і спеціальної освіти,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ, Україна
ORCID ID 0000-0003-1680-6976
tatvolod@ukr.net

Марія КЛЕПАР

докторка педагогічних наук,
професорка кафедри педагогіки початкової освіти,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
м. Івано-Франківськ, Україна
ORCID ID 0000-0003-4923-8696
mklepar10@gmail.com

Валентина МІРОШНІЧЕНКО

докторка педагогічних наук, професорка,
начальниця кафедри психології, педагогіки
та соціально-економічних дисциплін,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, Україна
ORCID ID 0000-0002-3931-0888
mvi_2016@ukr.net

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ НА ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНОГО СМАКУ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У статті здійснено теоретичне обґрунтування змісту та сутності естетичного смаку майбутніх педагогів.

Авторами встановлено, що естетичний смак – це складна інтегративна властивість особистості, яка акумулює естетичне ставлення, ціннісно-орієнтаційні критерії, гармонійну єдність раціонального та емоційного й передбачає здатність індивіда до цілеспрямованої, орієнтованої на ідеал естетично-творчої діяльності. У наведеному авторами визначенні естетичного смаку підкреслюється, що це: 1) система оцінок, тобто досить складне за своєю структурою явище; 2) система оцінок, що охоплює і дійсність, і твори мистецтва; 3) система оцінок, що забезпечує трансформацію об'єктивного в суб'єктивне і навпаки; 4) система, зміст якої, з одного боку, обумовлюється історично і суспільно, а з іншого – чутливістю людини до сприймання і переживання проявів естетичного у будь-яких його формах існування. Автори розглядають естетичний смак як безпосередню емоційно-почуттєву здатність особистості до оцінювання прояву естетичного у навколишньому світі.

У статті особливе значення надається вивченню особистісних рис педагога, пов'язаних з естетичним ставленням до навколишнього світу і відтворенням їх у професійно значущих якостях. Авторами доведено, що найважливішим проявом естетичної культури особистості є її смак. Вивчення естетичного смаку, визначення його ролі в розумінні прекрасного, особливо в мистецтві, зв'язок з естетичним ідеалом і естетичними здібностями стало предметом дослідження в працях філософів, психологів та педагогів. Здійснено аналіз наукових підходів до трактування естетичного смаку особистості. Як і більшість сучасних вчених, автори дотримуються концепції, яка базується на аналізі естетичного смаку з точки зору онтології, як гармонійного синтезу свідомого та інтуїції, суджень і переживань, що робить його суспільним і індивідуальним; феноменології як різноманітності індивідуальних раціонально-емоційних оцінок, “антиномію” загального і одиничного, що розв'язується через діалектичну єдність втілених естетичного ідеалу і естетичного

почуття, гносеології, яка є ланкою субординації між естетичним почуттям і естетичним ідеалом.

Розглядаючи естетичний смак як професійну якість, що є показником естетичної підготовки педагога, викладача, автори звертають увагу, що формування смаку у процесі фахового становлення спеціаліста є не тільки бажаним, але й обов'язковим, на що вказують дослідники.

Ключові слова: естетичний смак; естетична свідомість; формування естетичного смаку; краса; майбутні педагоги; професійна діяльність.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Переорієнтація теорії і практики педагогіки на засадах гуманізації потребує пошуку нових підходів в організації підготовки майбутніх педагогів до професійної діяльності. Сучасні педагогічні технології передбачають усебічний гармонійний розвиток особистості, розкриття її здібностей, творчих можливостей. Велике значення надається формуванню індивідуальності, реалізації нахилів кожної людини. За таких умов постає проблема підготовки педагогів з новим педагогічним мисленням, здатних до прояву творчої індивідуальності, ініціативи, готових до самоактуалізації та реалізації в професійній діяльності.

Одним з важливих критеріїв ефективності роботи сучасного вчителя сьогодні розглядається не тільки його готовність навчати, але і його вміння спрямувати свою діяльність на формування духовного світу учня, здібного бачити й розуміти красу в навколишньому світі, працювати й творити за її законами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема естетичного смаку у структурі особистості, її ставлення до довкілля знайшла своє відображення в дослідженнях (Л. Левчук [1], В. Стрілько [12]). Роль естетичного у професійній підготовці майбутнього вчителя розкрито у працях Ж. Карташової [3], Ж. Падалки [4], О. Щолокової [5]. Значна увага надається розробці ефективних технологій підготовки педагогів до естетичного виховання у працях Т. Лісінської [6], Т. Орлова [7],

О. Маленицької [8]). Посилюють актуальність дослідження й результати аналізу наукових праць зарубіжних дослідників [9]–[11].

Особливе значення надається вивченню особистісних рис педагога, пов'язаних з естетичним ставленням до навколишнього світу і відтворюванням їх у професійно значущих якостях. Доведено, що найважливішим проявом естетичної культури особистості є її смак. Вивчення естетичного смаку, визначення його ролі в розумінні прекрасного, особливо в мистецтві, зв'язок з естетичним ідеалом і естетичними здібностями стало предметом дослідження в працях психологів. Естетичне ставлення в цих дослідженнях розглядається як один із проявів свідомості людини, що формується і наповнюється змістом як естетична свідомість на ґрунті усвідомлення естетичних ідеалів і естетичних цінностей суспільства, вибіркового ставлення до них і створення власного естетичного ідеалу [1].

Поряд з естетичним смаком науковці виокремлюють і досліджують художній смак, який характеризується як вибіркоче ставлення особистості до прояву естетичного в певній галузі мистецтва і базується на її професійній компетентності в цьому виді мистецтва. Тобто, на думку вчених, естетичний смак як загальна філософська категорія набуває свого конкретного змісту і прояву у художньому смаку. Втім дослідники (Ж. Карташова, Л. Левчук, О. Онищенко та ін.) зазначають, що художній смак потребує спеціальної підготовки в будь-якій художній діяльності: якщо немає такої підготовки, то немає бази для становлення художнього смаку і власне місця для естетичного смаку загалом [3].

Специфіка професійної діяльності вчителя вимагає від нього вміння використовувати виховний потенціал мистецтва у духовному розвитку дітей, незважаючи на відсутність спеціальної художньої підготовки. Тому вивчення естетичного смаку, систематизація його змістовних характеристик та визначення педагогічних засобів його формування потребує подальшого розвитку у професійної підготовці майбутніх педагогів.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати зміст і сутність естетичного смаку майбутніх педагогів у наукових дослідженнях.

2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглядаючи естетичний смак як професійну якість, що є показником естетичної підготовки як педагога як викладача, зауважимо, що формування смаку в процесі фахового становлення спеціаліста є не тільки бажаним, але й обов'язковим, на що вказують дослідники. Взагалі, на необхідність формування смаку в межах професійної підготовки майбутнього педагога акцентували увагу у своїх працях вітчизняні педагоги починаючи з 80-х років минулого століття.

Однак, незважаючи на глибоке вивчення цього явища, деякі питання потребують подальшого теоретичного аналізу, а саме – уточнення змісту дефініції “естетичний смак”, обґрунтування їх особливостей, з'ясування сутності поняття “естетичний смак” як специфічної професійної якості особистості педагога, визначення його компонентів і показників.

Слід зазначити, що семантично поняття “смак” має багато значень. Так, тлумачний словник української мови, окрім фізіологічного пояснення, характеризує смак як “здатність до відчуття краси, до естетичної оцінки”, як “розвинуте почуття прекрасного, здатність до естетичної оцінки; схильність, любов до чого-небудь, зацікавлення чимсь; уподобання” [12]. Таке ж визначення наводиться в новому тлумачному словнику української мови. Дослідники розуміють смак як “поняття про прекрасне у мистецтвах; почуття витонченого, краси, пристойності для очей; рід, вид, стиль, школа, відмітні властивості художнього твору, як загальна ознака школи чи роду” [3] смак – це почуття, розуміння витонченого; схильність, пристрасть до чого-небудь; стиль, манера, що смак є “здатність людини до естетичного сприйняття й оцінки; розвинуте почуття красивого і витонченого; стиль, манера; застаріла мода, звичай, звичка” [7].

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

З метою обґрунтування змісту й сутності естетичного смаку майбутніх педагогів у наукових дослідженнях здійснено аналіз наукових підходів представників різних галузей знань та різних

наукових шкіл. Результати аналізу категорії у загальнонавчальному значенні засвідчили, що смак розуміється переважно як чуттєвість, здібність, пристрасть, оцінка та інтерес, а також як звичка, певна усталена школа та стиль.

Зокрема, Стрілько В. [2], визначаючи естетичний смак у межах відносин “об’єктивне – суб’єктивне”, розуміє його як “особливий тип суб’єктивного відображення об’єктивних естетичних властивостей, до яких цілком застосована діалектика абсолютної і відносної істини”. Дослідник обґрунтовує смак як естетичну категорію, яка суб’єктивно відображає діалектику естетичних відносин.

Як зазначено у посібнику Л. Левчук [1], “смак є своєрідною нормою естетичної досконалості, що визначає вибірковість особистості щодо явищ дійсності і мистецтва та здатність відчувати прекрасне, переживати хвилювання при зустрічі з ним”. Як бачимо, у розумінні цього автора в естетичному смаку виділяються три моменти: 1) він є нормою певної досконалості; 2) він є нормою, відносно якої особистість здійснює свій вибір предметів дійсності та мистецтва; 3) він є характеристикою здібності особистості відчувати і переживати прекрасне.

Практично на тих же аспектах цього явища наголошує Т. Лісінська [6], у розумінні якої естетичний смак є складною здатністю індивіда, що виявляє себе у спрямованості на пізнання, розрізнення і відображення естетичної своєрідності світу. Дослідниця визначає смак як відносно стійку властивість особистості, у якій закріплено за посередництвом естетичної інформації об’єктивні норми і суб’єктивні переваги, що слугують особистості критерієм для естетичної оцінки.

Дослідник В. Орлов [7] застосовує історичний та технологічний підходи. Вони розглядають естетичний смак як регулюючу серцевину всієї структури розвинутої естетичної свідомості. На думку авторів, з психологічної точки зору естетичний смак належить до стійких особистісних утворень, які багато в чому визначають і діючі, і рефлексивні прояви особистості. У складній ієрархії людських здібностей він відіграє свою особливу ключову роль. У такому розумінні, згідно з точкою зору вчених, є сенс розглядати його як установку.

Водночас О. Маленицька [8] у своєму науковому дослідженні подає естетичний смак як естетичну норму, що відтворює у реальній діяльності естетичний ідеал завдяки здатності особистості до естетичної оцінки. На їхню думку, смак – це властивість особистості, що виявляє себе у здатності до оцінювання естетичних об’єктів на підставі інтеріоризованих естетичних нормативів суспільства і стимуляції до орієнтованої на ідеал естетичної діяльності.

Більшість сучасних вчених дотримується концепції, яка базується на аналізі естетичного смаку з точки зору онтології, як гармонійного синтезу свідомого і інтуїції, суджень та переживань, що робить його суспільним і індивідуальним; феноменології як різноманітності індивідуальних раціонально-емоційних оцінок, “антиномію” загального і одиничного, що розв’язується через діалектичну єдність втілених естетичного ідеалу і естетичного почуття, гносеології, яка є ланкою субординації між естетичним почуттям і естетичним ідеалом [10]. Отже, смак розглядається як складна естетична категорія, сутність якої визначається суспільним, психічним та історичним змістом.

Ф. Радкіна [12] трактує естетичний смак як ланку сполучення між соціальним світом, природою і людиною. Нам імпонує така наукова позиція, оскільки для майбутнього педагога важливим за будь-яких умов залишається здатність до емоційного сприйняття оточення. Особливо повно виражається це в сутності феномена “естетичного смаку”, який, з одного боку, є здатністю людини висловлювати судження про естетичні достоїнства предмета, з іншого – переживанням, рефлексією, емоцією, у яких реалізується суб’єктивний стан і індивідуальна неповторність особистості.

На думку вчених, смак являє собою суб’єктивну естетичну позицію особистості, що виробляється в процесі освоєння і засвоєння естетичної свідомості суспільства й осмислювання власних взаємин зі світом. Як бачимо, у цьому визначенні присутні декілька нових характеристик естетичного смаку. А саме: це суб’єктивна позиція особистості; це позиція, яка базується на суспільних нормах уявлення про прекрасне; якість цієї позиції обумовлюється виокремленням суб’єктом власних норм естетичного, що відбувається на засадах

критичного усвідомлення суспільних еталонів; як детермінант суспільної і індивідуальної свідомості, раціонального і почуттєвого, теоретичного і практичного; як здатність особистості до оцінки явищ дійсності і творів мистецтва, а також здатність обґрунтувати, доказувати свою оцінку [13].

У навчальному посібнику “Естетика” [14] смак пояснюється як система “чуттєво-раціональних переваг особистості, що виростають на основі історично детермінованих уявлень кожного індивіда про прекрасне і які спонукають його до активної, відповідної ідеалу, життєдіяльності”. Учені вважають, що розвинутий естетичний смак містить естетичний ідеал і орієнтує людину на оцінку естетичних цінностей. Тобто естетичний смак – це особлива якість особистості, що виникає на перетині її нормативних уявлень (ідеал) та власних переваг (оцінювання).

Найбільш часто посилаються на визначення досліджуваного феномена в тому його вигляді, естетичний смак є “системою конкретних емоційних оцінок явищ дійсності і творів мистецтва, що складаються в людини на основі її уявлень про прекрасне і потворне, про красу і художність...” [14]. І далі: “здатність особистості до соціально-психологічної оцінки предметів, явищ, ситуацій з погляду їх естетичних якостей. Критеріями цієї якості є як об’єктивні властивості предмета, так і ціннісні установки суб’єкта, його світогляд і рівень естетичного розвитку [15]. Будучи безпосередніми, індивідуально-емоційними, заснованими на конкретно-почуттєвому сприйнятті світу, судження естетичного смаку в той же час виражають особливості естетичного ставлення до дійсності суспільства, його класів і інших соціальних груп, тобто принципи суспільної естетичної свідомості”.

На підстав аналізу наукових поглядів на формування естетичного смаку майбутніх педагогів доходимо висновку про взаємозалежність естетичного смаку та естетичної культури особистості. Оскільки естетична культура особистості містить такі елементи, як теоретичне засвоєння естетики, різноманітних видів мистецтва, обізнаність з класичними та сучасними художніми творами, а також володіння в пам’яті художньою інформацією, сформованість певних умінь

у конкретному виді творчості, без естетичного смаку її витвори не будуть реалізовані.

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У наведеному визначенні естетичного смаку підкреслюється, що це: 1) система оцінок, тобто досить складне за своєю структурою явище; 2) система оцінок, що охоплює і дійсність, і твори мистецтва; 3) система оцінок, що забезпечує трансформацію об'єктивного в суб'єктивне і навпаки; 4) система, зміст якої, з одного боку, обумовлюється історично і суспільно, а з іншого – чутливістю людини до сприймання і переживання проявів естетичного у будь-яких його формах існування. Узагальнюючи думку багатьох дослідників, ми розглядаємо естетичний смак як безпосередню емоційно-почуттєву здатність особистості до оцінювання прояву естетичного у навколишньому світі. Дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми.

Подальшого наукового вивчення потребує взаємозв'язок художнього й естетичного смаку у освітньому процесі майбутніх педагогів.

Список використаних джерел

1. Левчук Л.Т. Західноєвропейська естетика ХХ століття : навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 224 с.
2. Стрілько В. В. Формування естетичних смаків старшокласників у роботі загальноосвітньої школи. Харків : Колегіум, 2011. С. 69–70.
3. Карташова Ж. Ю. Формування музичного смаку майбутнього вчителя музичного мистецтва у процесі інструментально-виконавської підготовки. *Педагогічна освіта : теорія і практика : Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 24 (1-2018) Ч. 2. С. 69–75.
4. Падалка Г. М. Естетична культура майбутніх вчителів та умови її формування. *Вища і середня педагогічна освіта*. 1991. № 15. С. 56–59.
5. Щолокова О. П. Основи професійної художньо-естетичної підготовки майбутнього вчителя. Київ: УДПУ, 1996. 172 с.
6. Лісінська Т. Ю. Формування естетичного смаку молодших підлітків у процесі вивчення іноземної (англійської) мови: авторефю ... дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1997. 23 с.

7. Орлов В. Д. Мистецтво і педагогічні технології. *Мистецтво та освіта*. 2001. № 1. С. 8–12.
8. Маленицька О. А. Формування естетичного смаку старшокласників засобами народних звичаїв та обрядів: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1995. 180 с.
9. Lussier R. Human relations in organizations : a skill-building approach / Robert Lussier. [3-rd ed]. Boston : McGraw-Hill, 1996. 560 p.
10. Classics of Organizational Behavior, the USA / Natemeyer Walter E. Publishing Company, Inc., 1978. 362 p.
11. Rotter Julian B. Applications of a social learning theory of personality / Julian B. Rotter Austin : Holt, Rinehart and Winston. 1972. 624 p.
12. Радкіна В. Ф. Інтеграція мистецтв у формуванні художньо-естетичного смаку студентів : навчальний посібник. Ізмаїл.: ІДПІ, 2001. 124 с.
13. Попович Н. М. Педагогічні умови розвитку художнього смаку у студентів класу акордеона засобами естрадного мистецтва: дис. ...канд. пед. наук. Київ, 2005. 254 с.
14. Естетика : навч. посібник для педагогів / за ред.. Т. І. Андрущенко Київ: МП Леся, 2014. 613 с.
15. Skinner B. F. Beyond Freedom and Dignity / Skinner B. F. N. Y. : Alfred A. Knopf, 2001. 320 p.

Potapchuk T., Klepar M., Miroshnichenko V. SCIENTIFIC VIEWS ON THE FORMATION OF AESTHETIC TASTE FUTURE TEACHERS

The article provides a theoretical justification of the content and essence of the aesthetic taste of future teachers.

The authors established that aesthetic taste is a complex integrative property of the individual, which accumulates aesthetic attitude, value-orientation criteria, harmonious unity of rational and emotional and predicts the individual's ability to purposeful, ideal-oriented aesthetic and creative activity. In the aesthetic taste defined by the authors, it is emphasized that it is: 1) a system of evaluations, that is, a rather complex phenomenon in its structure; 2) a rating system covering both reality and works of art; 3) the evaluation system, which ensures the transformation of the objective into the subjective and vice versa; 4) a system, the content of which, on the one hand, is determined historically and socially, and on the other - by the sensitivity of a person to the perception and experience of aesthetic manifestations in any of its forms of existence. The authors

consider aesthetic taste as the direct emotional and sensory ability of an individual to evaluate the manifestation of aesthetics in the surrounding world.

In the article, special importance is given to the study of the teacher's personal traits related to the aesthetic attitude to the surrounding world and their reproduction in professionally significant qualities. The authors proved that the most important manifestation of the aesthetic culture of an individual is his taste. The study of aesthetic taste, the definition of its role in the understanding of beauty, especially in art, the connection with the aesthetic ideal and aesthetic abilities became the subject of research in the works of philosophers, psychologists and educators. The analysis of scientific approaches to the interpretation of the aesthetic taste of the individual was carried out. Like most modern scientists, the authors adhere to a concept based on the analysis of aesthetic taste from the point of view of ontology, as a harmonious synthesis of conscious and intuition, judgments and experiences, which makes it social and individual; phenomenology, as a variety of individual rational-emotional assessments, the "antinomy" of the general and the individual, which is resolved through the dialectical unity of embodied aesthetic ideal and aesthetic feeling, epistemology, which is a link of subordination between aesthetic feeling and aesthetic ideal.

Considering aesthetic taste as a professional quality, which is an indicator of aesthetic training as a teacher as a teacher, the authors draw attention to the fact that the formation of taste in the process of becoming a specialist is not only desirable, but also mandatory, as the researchers point out.

Key words: aesthetic taste; aesthetic consciousness; formation of aesthetic taste; beauty; future teachers; professional activity.

References

1. Levchuk L. T. (1997). *Zakhidnoevropeiska estetyka XX stolittia* [Western European aesthetics of the 20th century]: *navchaln. posibnyk*. Kyiv : Lybid, 224 p. [in Ukrainian]
2. Strilko V. V. (2011). *Formuvannia estetychnykh smakiv starshoklasnykiv u roboti zahalnoosvitnoi shkoly* [Formation of aesthetic tastes of high school students in the work of a comprehensive school]. Kharkiv : Kolehium, P. 69–70. [in Ukrainian]

3. Kartashova Zh. Yu. (2018). *Formuvannia muzychnoho smaku maibutnoho vchytelia muzychnoho mystetstva u protsesi instrumentalno-vykonavskoi pidhotovky* [Formation of the musical taste of the future music teacher in the process of instrumental and performing training]. *Pedahohichna osvita : teoriia i praktyka : Zbirnyk naukovykh prats*. Kamianets-Podilskyi. vol. 24 (1-2018) Ch. 2. P. 69–75. [in Ukrainian]

4. Padalka H. M. (1991). *Estetychna kultura maibutnikh vchyteliv ta umovy ii formuvannia* [Aesthetic culture of future teachers and conditions of their formation]. *Vyshcha i serednia pedahohichna osvita*. No. 15. P. 56–59. [in Ukrainian]

5. Shcholokova O. P. (1996). *Osnovy profesiinoi khudozhno-estetychnoi pidhotovky maibutnoho vchytelia* [Basics of professional artistic and aesthetic training of the future teacher]. Kyiv : UDPU, 172 p. [in Ukrainian]

6. Lisinska T. Yu. (1997). *Formuvannia estetychnoho smaku molodshykh pidlitkiv u protsesi vyvchennia inozemnoi (anhliiskoi) movy* [The formation of the aesthetic taste of younger teenagers in the process of learning a foreign (English) language]: *afvtoref... dys...kand.ped.nauk*. Kyiv, 23 p. [in Ukrainian]

7. Orlov V. D. (2001). *Mystetstvo i pedahohichni tekhnolohii* [Art and pedagogical technologies. Art and education]. *Mystetstvo ta osvita*. No. 1. P. 8–12. [in Ukrainian]

8. Malenytska O. A. (1995). *Formuvannia estetychnoho smaku starshoklasnykiv zasobamy narodnykh zvychaiv ta obriadiv* [Formation of the aesthetic taste of high school students by means of folk customs and rites]: *dyss... kand.ped.nauk*. Kyiv, 180 p. [in Ukrainian]

9. Lussier R. (1996). *Human relations in organizations : a skill-building approach* / Robert Lussier. [3-rd ed]. Boston : McGraw-Hill, 560 p. [in English]

10. *Classics of Organizational Behavior, the USA* / Natemeyer Walter E. Publishing Company, Inc., 1978. 362 p. [in English]

11. Rotter Julian B. (1972). *Applications of a social learning theory of personality* / Julian B. Rotter Austin : Holt, Rinehart and Winston.. 624 p. [in English]

12. Radkina V. F. (2001). *Intehratsiia mystetstv u formuvanni khudozhno-estetychnoho smaku studentiv* [Integration of the arts in the formation of artistic and aesthetic taste of students]: *navchalnyy posibnyk*. Izmail : IDPI, 124 p. [in Ukrainian]

13. Popovych N. M. (2005). *Pedahohichni umovy rozvytku khudozhnoho smaku u studentiv klasu akordeona zasobamy estradnoho mystetstva* [Pedagogical conditions for the development of artistic taste in students of the accordion class by means of pop art]: dys.. ...kand. ped. nauk. Kyiv, 254 p. [in Ukrainian]
14. *Estetyka* [Aesthetics]: navch. posibnyk dlia pedahohiv /zared. T. I. Andrushchenko Kyiv : MPLesia, 2014. 613 p. [in Ukrainian]
15. Skinner B. F. (2001). *Beyond Freedom and Dignity* / Skinner B. F. N. Y. : Alfred A. Knopf, 320 p. [in English]